

Sayı : 2

Ekim 1971

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1971

CUCİ ULUSU'NDAKİ İL VE KABİLELERİN SİYASİ ROLLERİ VE EHEMMİYETLERİ

Mustafa Kafalı

XIII. yüzyılda, doğuda İrtiş Irmağı'ndan batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bozkırlarda; Cengiz Han (1155-1227)'ın büyük oğlu Cuci Han (ölümü 1227)'ın ismine izafeten oğlu Batu (Sayın) Han (1227-1256), yeni bir imparatorluğun ve yeni bir ulusun temelini atmıştı. Yukarıda zikri geçen bozkırlara Deşt-i Kıpçak adını veren Kıpçaklar, ikiyüz yıla yakın bir zaman bu geniş sahada hüküm sürdükten sonra; 1223 yılında Kalka meydan muharebesiyle başlayıp 1238 yılına kadar devam eden Kıpçak-Mogol mücadelesi, neticede Batu Han'ın kesin zaferiyle sona erecek ve Cuci Ulusu azametli yapısıyla tarih sahnesine çıkacaktır. Kıpçaklar XI. yüzyıl ortalarından itibaren İrtiş-Yayık havzasından çıkarak Karpatlar'a ve Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyindeki ovaları tamamen hâkimiyetleri altına alan ve bu topraklara kendilerinden önce gelip yerleşen Hazar, Uz (Oğuz) ve Peçenek gibi diğer Türk illerinin bakıyyelerini de bünyelerine katan büyük bir Türk iliydi. Reşidüddin Fazlullah'ın nakline göre Cengiz Han, oğlu Cuci Han'a 4000 kişilik Moğol askeri vermişti¹. Bu 4000 Moğol askeri 4 ayrı kabileden olup yine o kabileden bir binbaşı idaresindeydi. Bunlar Binbaşı Menggür idaresinde Seycut = Secut askeri Sol kolda (Cuvangar), Binbaşı Kingday Kotan Noyan² idaresinde Kinhit³ askeri merkezde, Binbaşı

1 Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Cuci Han'a 3000 asker 3 binbaşı idaresinde verilmiştir. Ayrıca kabilelerin taksimi sırasında 9000 kişilik bir Moğol topluluğu da Cuci Han'a tahsis edilmişti. (*Moğollar'ın gizli Tarihi*, Ahmet Temir nşr., Ankara 1948, s. 162).

2 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'nde bu binbaşının ismi Hunan şeklinde geçmektedir. s. 162.

3 Hunan Noyan, *Gizli Tarih'e* göre Geniges kabilesinin başında olduğu halde Cuci'nin emri altında tümen komutanı olarak vazifelendirilmişti. Kinhit kabilesinin gizli Tarih'deki şekli Geniges olduğu görülmektedir. s. 142.

Hüsiday idaresinde Huşin askeri yine merkezde, Binbaşı Baysungur idaresinde Kıyat⁴ askeri sağ kolda (Ön-kol veya Bırangar) olmak üzere Deşt-i Kıpçak'a gelmişlerdi. Adı geçen kabileler yine Reşidüddin'in nakline göre yerli Kıpçak unsurları ile evlenerek karışmak suretiyle çoğalmışlardı⁵. Yalnız Deşt-i Kıpçak'a giren Moğol unsurları bunlardan ibaret değildir. Zira Kongirat, Mangit, Nayman gibi meşhur kabileler meyanında Barin, Dörben (Dörmen) ve alçı-Tatar gibi küçük Moğol unsurlarını da yeni teşekkül etmiş olan Cuci Ulusu'nun bünyesinde görmekteyiz. Reşidüddin Fazlullah ve Ali Celâyir'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar'ın miktarları çok az idi. Buna mukabil Kıpçaklar, bünyelerine ithal etmiş oldukları diğer Türk unsurları ile birlikte çok kalabalıklaşmış büyük bir Türk kavmi idi⁶. Moğollar'ın Deşt-i Kıpçak'ı istilâ etmeleri neticesinde yalnızca Moğollar değil, aynı zamanda bir çok Türk toplulukları da gelerek bu ülkedeki Türk kütlelerinin nüfus bakımından iyice kuvvetlenmelerini temin etmişlerdi. Asya'da Yedisu ve Beşbalık mıntıklarındaki ana kütlelerinden ayrılmış olan Uygur ve Karluklardan bir kısmı, bu arada Deşt-i Kıpçak ülkesine girmişlerdi.

Yukarıda adı geçen Uygur ve Karluk illerinin bir bölümünün yeni teşekkül eden Cuci Ulusu'nun içinde varlıklarını göstermelerinden Deşt-i Kıpçak'a dâhil olduklarını anlamaktayız. Uygur ilinden Bacırtuk-Boğa, Altun-Orda hanı Toktoga Han (1290-1312)'nin Atalığı (atabeğ) olmuş Toktoga Han hayatta iken bir çok Altun-Orda Prenslarının yok edilmesine sebep olmuştu. Yalnızca Toktoga Han'ın oğlu İ. Basar hayatta bırakılmış, o da ölüverince Toktoga Han kederinden ölmüştü. Bu durumu hazırlayan Uygur beği Bacırtuk-Boğa'nın hareketi, Kırımli Abdülgaffar'ın ve Ötemiş Hacı'nın nakillerinden anlaşıldığı üzere Mogol hâkimiyetine son verip tekrar Türk hâkimiyetini kurmağa matuf idi. Toktoga Han'ın ölümü üzerine Bacırtuk-Boğa kendi ilinin çokluğuna ve kuvvetine dayanarak kendisini Altun-Orda hanı ilân etmişti. Bu sırada şehzadelerin katledilmeleri hâdisesinden

4 *Câmî'ü't-tevârih*'de bu isim siliktir. Fakat Cuci Ulusu içinden en mühim kabilelerden birisi olan Kıyat kabilesi olmalıdır. Vernadsky'de bu kabileyi Kıyat olarak zikretmektedir. (Vernadsky, *The Mongols and Russia*, Yale Üniversty, 1953., s. 208).

5 Reşidüddin, *Câmî'ü't-tevârih*, B. Kerîmî nşr., Tahran 1338., I., s. 408-409; ayrıca bk. Ali Celâyir, *Câmî'ü't-tevârih*, İ. Berezin nşr., Kazan 1851, II., s. 84-85.

6 XIV. yüzyıl müverrihlerinden el-Ömerî de Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar'ın çok kalabalık olan Kıpçaklar'ın içinde eriyerek bir asır gibi bir zamanda Kıpçaklaştıklarını nakletmektedir. (W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine âit metinler*, İ. Hakkı İzmirli, trc., İstanbul 1941, s. 373-374, 386).

kaçırılarak kurtarılan Özbek Han, Kıyat emirlerinden Astay, Secut emirlerinden Alatay Noyanların yardımıyla ve Bacırtuk-Boğa'nın ancak hile ile yukardaki beğler tarafından öldürülmesi üzerine Altun-Orda tahtına çıkabildi⁷. Yukarıda zikri geçen ikinci Türk İli olan Karluklar'ı da Cuci Ulusu'nun bölümlerinden birisi olan Şiban Özbekler'inin ana unsurlarından birisi olarak görmekteyiz. Şibaniler'e bağlı olan diğer Özbek kabileleri arasında Kuşcu ve Beyrekler daima Karluk İli birlikte zikredilmektedir⁸. Ayrıca Toktamış Han evlâdına bağlı Argun kabilesinin adı da sık sık geçmektedir⁹. Yalnız Kuşcu, Beyrek ve Argun kabilelerinin Deşt-i Kıpçak'ın eski mi yoksa yeni sekencesinden mi olduğunu bilmiyoruz. Bu meyanda mühim olan diğer bir Türk İli Kangklar'da Kıpçak ilinden neşet eden Kanglı ilinin de Cuci Ulusu'nun siyâsî tarihinde mühim rol oynadığını görmekteyiz. Kanglı ilinin beğlerinde Kanglı Tulubay, Berdi-Bek Han (1357-1360)'ın atalığı idi. Berdi-Bek Han, 1357 yılında Kanglı Tulubay'ın yardımıyla babası Canı-Bek Han (1340-1357)'ı zehirleterek öldürtmüş ve Altun-Orda tahtına çıkmıştı¹⁰. Bundan sonra Kanglı Tulubay'ı aynen Uygur Bacırtuk-Boğa'ya benzer bir hüviyette görmekteyiz. Berdi-Bek Han, atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülâlesinden bütün oğlanları (şehzade) öldürtmüştü. Bunun için Berdi-Bek Han'a «Kökün Kırgan Köten Han» denmiştir. Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han Sülâlesi'nden kimse kalmadığı için sülâle son bulmuştur¹¹.

Mogol istilâsı münasebetiyle Deşt-i Kıpçak'a giren Mogol kabîleleri yerli Türk unsurlara nisbetle çok az olmalarına rağmen Mogol beğleri, Cuci Ulusu'nda hâkimiyeti elde tutmaya çalışmışlardır. Her ne kadar yukarıda zikrettiğimiz Uygur Bacırtuk-Buğa (Togtoga Hanın atalığı) ve Kanglı Tulubay (Berdi-Bek Han'ın atalığı) gibi kuvvetli Türk Beğleri de çıkmışlarsa da yekûn teşkil etmezler. Buna mukabil Mogol başbuğlarından Kıyat Buralday, Nogay, Kıyat Astay, Secut Alatay, Kıyat Mamay, Kıyat Cerkutlu oğlu Tengiz-Buka, Edige, Şirin Örek Timur, Kongirat Haydar gibi bir çok beğler, Cuci Ulusu'nun tarihinde mühim roller oynamışlardır. İsimlerini zikret-

7 *Ötemiş Hacı Tarihi*, Z.V. Togan nüshası, 28b-29a, Taşkent nüshası, 14a; Kırımî Abdulgaffar, *Umdetü't-tevârih*, Necib Asım nşr., T TEM ilâvesi, İstanbul 1343, s. 33.

8 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 18a, Tn, 3b; *Umdetü't-tevârih*, s. 35; Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, R. Nur nşr., s. 188; W, Barthold, *XVII. asırda Özbek Hanları sarayında merasim*, Abdülkadir İnân tercümesi, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, s. 187-188.

9 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 43a-b; *Umdetü't-tevârih*, s. 48.

10 Mu'inüddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, J. Aubin nşr., Tahran 1957, s. 84-85.

11 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 35a-b; *Umdetü't-tevârih*, s. 41.

tiğimiz bu Türk ve Mogol beğleri, atalık (atabeğ), tümen beğliği, Ulubeğlik (beğlerbeği) makamlarını işgal ederek Cuci Ulusu'nun kaderinde söz sahibi olmuşlardı. Zirâ isimlerinden de anlaşılacağı üzere, herbiri bir il veya kabîlenin başkanı olan mezkûr beğler, Cuci hânedanı adına ulus içinde hakikî hâkimiyeti ellerinde bulunduran kimselerdi. Dolayısıyla Cuci Ulusu'nun kavmî yapısı ve bünyesindeki unsurlar bilinmeden bu ulusun siyâsî tarihini anlamak ve meselelerine nüfuz etmek pek mümkün olamayacaktır.

Cuci Ulusu'nun bünyesindeki Mogol kabîlelerinin adlarını ve ehemmiyet derecelerini ulusun içinde göstermiş oldukları varlık ve kuvvetlerinden anlamaktayız. Bu kabîlelerin en mühimleri Kıyatlar, Kongiratlar, Mangıtlar (Nogay) ve Şirinlerdir. Yalnız Şirinler'in Mogol kabîlesi olmamaları ihtimali mevcuttur. Zirâ bu kabîle'nin adı, Mogollar'ın Gizli Tarihi'nde ve Reşîdüddin'in Câmî'ü't-tevârîh'inde, Şirin kabîlesi için, Çumuç Tamgalı As kabîlesinden münşabdır¹² denilmektedir. Çumuç Tamgalı As adının sonundaki As kelimesinin, kavmî bir mânâ taşıyıp taşımayacağını da bilememekteyiz. Adı geçen dört kabîleden başka Secut¹³, Barin Nayman ve Dörmen¹⁴ gibi kabîleler de ikinci derecede mühim rol oynamışlardır. Bunlar meyanında, Mogol istilâsından önce Deşt-i Kıpçak'a gelen Mogol menşeli Hitay kabîlesini sayabiliriz. Ayrıca isimlerini bildiğimiz Alçı, Hüşin, Kinkit ve Kürlevut gibi Mogol unsurları da ancak mühim Mogol kabîlelerine iltihak ederek varlık gösterebilmişlerdi. Yukarıda saymış olduğumuz kabîlelerin Cuci Ulusundaki mevkîlerini ifade edebilmek için sırayla görelim :

Kıyatlar, Deşt-i Kıpçak'ın istilâsı sırasında vazife almışlardı. Kıyat Buralday Noyan, maiyyetindeki askerleriyle birlikte Şiban Han'ın yanında bulunmuştu¹⁵. Özbek Han (1312-1340)'ın Uluğbeyi Kıyat Astay, Kıyat beğlerinin en meşhurlarından olup, sağ ve sol beğleri ona bağlıydılar. Özbek Han, Şiban evlâdı hariç bütün prensleri, illeri ile birlikte Kıyat Astay'a «koşun» olarak vermişti¹⁶. Berdi Bek Han (1357-1359) zamanında Cuci Ulusu'nda huzur kalmamıştı. Bunun için Kıyat Astay'ın torunu Kıyat Cerkutlu oğlu Tengiz-Buka, Sol Kol illerini Sir-Derya boylarına göçürmüş ve Alaç oğlu Kıyat Mamay da Sağ Kol (Ön-Kol) kabîlelerini Kırım tarafına

12 *Umdetü't-tevârîh*, s. 46.

13 Bu kabîlenin ismi, *Mogollar'ın Gizli Tarihi* ve Reşîdüddin'in *Câmî'ü't-tevârîh*'indeki Salciyut şeklindedir.

14 Yine bu kabîlenin de adı *Gizli Tarih* ve *Câmî'ü't-tevârîh*'de Dörben şeklindedir. Dörben Mogolca dört demektir.

15 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 20b.

16 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 29a-31b; *Umdetü't-tevârîh*, s. 33-35.

götürmüşlerdi¹⁷. Berdi Bek'in ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında Tengiz-Buka, Tokay-Timur evlâdından bazı prensler tarafından öldürülmüş-tü¹⁸. Fakat Sağ Kolda, Kıyat Mamay, kuvvetli bir hâkimiyet kurmuştu. Camı-Bek Han (1340-1357)'in kızı Sulu Haniş'le evli olan¹⁹ Kıyat Mamay, 1381 yılında Toktamış Han ile Kalka ırmağı boyunda harbedip öldürülün-ceye kadar, Sağ Kol illerinin hakikî hâkimi olarak kalmıştı²⁰.

Cuci Ulusu'nun en nüfuzlu kabîlelerinden birisi de Kongiratlar idi. Doğu Deşt-i Kıpçak'da ve bilhassa Harezmi ülkesi ile Aral gölü çevrelerinde otururlardı. Cuci Ulusu'nun hanları umûmiyetle bu kabîlenin beğlerinin kız-larıyla evlenmişlerdir. Meselâ Batu Han'ın annesi Kongirat Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin (veya ögey Kuçin) Hatun, Orda-İçen Han'ın annesi yine Kongirat ilinden Sarkak (veya Sertak) Hatun idi²¹. Toktamış Han'ın annesi de Kongirat kabîlesinden Köten Kõnçek (veya Kuy Kõçik) Hatun idi²². Kon-giratlar, XIV. yüzyılın ortalarında Harezmi ülkesinde tam bir hâkimiyet kur-muşlardı. Harezmi hâkimi Kangday (veya Nagday) oğlu Kongirat Ak Hü-seyin Beğ²³. Sayın Han sülâlesi son bulduktan sonra boşalan Saray tahtına Şibânîlerden Mangıtay oğlu Hızır Han'ı çıkartarak, fesad unsuru hâline gelen Taydulu Bigüm Hatun (Özbek Han'ın Hatunu)'u öldürmüş²⁴ ve Harezmi ülkesindeki hâkimiyetini kuvvetlendirerek Sofi Hânedânı'nı tesis et-mişti. Kongiratlar, Harezmi ülkesinde Cuci Ulusu'nun sağlam bir unsuru ola-rak kalmışlar ve bundan sonra zuhur edecek olan Altınordu hanları ile Timur arasındaki mücadelede de bunu göstermişlerdi. Kongirat Sofi Hâne-danı Emirleri, başta Ak Hüseyin olmak üzere, Yusuf Sofi²⁵, Süleyman Sofi²⁶ ve Yayık Sofi²⁷ hem kendilerini müdafaa hem de Altınordu hanı Tok-

17 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 36a-b, Umdetü't-tevârih, s. 45.

18 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 39b.

19 *Umdetü't-tevârih*, s. 53.

20 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 47a; ayrıca bk. Yakubovsky, *Altınordu ve İnhitatı*, H. Eren terc., İstanbul 1955, s. 213-214.

21 Reşidüddin Fazlullah, *Şu'ab-i Pengâne*, Topkapı Sarayı, III Ahmet kütb., No: 2937 (108 a-b), *Câmî'ü't-tevârih*, I. s. 506.

22 *Tarih-i Mu'ini*'ye göre Köten Kõnçek (bk. Mu'iniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, s. 90) *Cihân-ârâ*'ya göre Kuy Kõçik (bk. Kadı Ahmed Gaffar, *Cihân-ârâ*, M. Minovî nşr. Tahran 1342, s. 206).

23 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn-40 a; ayrıca bk. Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, N. Lu-gal trc., s. 80-81.

24 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 40 b.

25 *Nizâmüddin Şâmî*, s. 81, 95-97.

26 *Nizâmüddin Şâmî*, s. 130.

27 *Nizâmüddin Şâmî*, s. 175, 185-186.

tamış'a bağlılıkları bakımından mücadele etmişlerdir. Toktamış Han'ın vefatından sonra oğullarına Kongiratlar yine bağlılık göstermişler ve Kongirat Haydar Beğ, Toktamış'ın oğullarının Altınorda tahtına çıkmalarına yardım etmişti²⁸.

Cuci Ulusu'nun en mühim kabîlelerinden birisi de Mangıtlar'dır. Bu kabîle aşağı İdil havzasında ve Hazar denizinin kuzeyinde Hacı-Tarhan (As-tarhan) çevresinde oturlardı. Mangıtlar, izahı sarîh olarak yapılmıyan sebepler dolayısıyla Nogay adıyla da anılmışlardır. Bu ismin, Altınorda'nın kaderinde 40 sene kadar söz sahibliği yapan Nogay Beğ veyahut Berdi-Bek'in ölümünden sonra Sir-Derya boyunda han olan, Tokay Timur neslinden Kara Nogay Han ile alâkasını tesbit pek mümkün olamıyor. Yalnız Altınorda'nın siyâsetine bu kadar uzun bir zaman hâkim olan Nogay'ın Mangıt-Nogay beğlerinden olduğunu, kendi tümenini Mangıtlar'dan teşkil ettiğini ve han âilesiyle yakın akrabalık bağlarının bulunduğunu bilmekteyiz²⁹. İlk olarak Bereke Han (1257-1266) zamanında, Hülâgü ordusuyla yapılan muharebede Tümen Beği olarak temâyüz etmiş ve kısa zamanda Altınorda'da en mühim simâ hâline gelmişti. Nogay'ın ölümüne (1330) kadar Altınorda tahtına çıkan Mengü Timur (1266-1282), Duda Mengü (1282-1287), Tula Buka (1287-1291) ve Toktoga (1291-1319)'nın saltanat devrelerini, herhalde Nogay'ı tanımadan anlamak mümkün değildir. Urus Han'ın mutemed ve gözde beğlerinden Kingeş Koygan Oğlu Dervişek Mirza da Mangıt ilindendi³⁰. Mangıt kabîlesi beğlerinden Edigü Beğ de aynen Nogay gibi Cuci Ulusu'nda söz sahibi olmuş ve bu kudreti 25 sene kadar devam etmiştir. Edigü Beğ, Toktamış'ın Terek muharebesinde bozguna uğramasından sonra Tokay Timur neslinden Melik Timur oğlu Timur oğlu Timur Kutluk Han (1397-1400)'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı. Timur Kutluk'un 1397 yılına âid yarlığından Edigü Beğ'in Sağ ve Sol Kol beğlerinin başkanı olduğunu anlamaktayız³¹. Bundan sonra Edigü, sırayla Timur Kutluk Han'ın yeğeni Kutluk-Bek oğlu Şâdi-Bek Han (1400-1407)'ı,

28 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 59b-61a.

29 Baybars, eseri *Zübdetü'l-fikre*'de Nogay beğ'in nesebini, Nogay b. Tatar b. Mogol (Bo'ul) b. Cuci şeklinde Cengiz Han'a bağlamıştır. (Tiesenhausen, *aynı eser*, s. 297). Nogay'ın Cengiz sülâlesinden olduğuna dâir bu kayıdı ihtiyatla karşılamak icab eder. Zirâ Deşt-i Kıpçak'da kendi hanedanını tesis edecek kudrette idi. Ancak Sayın Han sülâlesiyle sıhriyetinin mevcudiyeti de muhakkaktır.

30 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn 41b; *Umdetü'l-tevârih*, s. 46-47.

31 Yakubovsky, *Altınordu ve İnhitatu*, s. 274.

Timur-Kutluk Han oğlu Polat Han (1407-1410)'i³² ve Timur Kutluk Han oğlu Timur Han (1410-1412)'i tahta çıkarmıştı. Bundan sonra Toktamış'ın oğullarıyla mücadele devresinde (1412-1419) arasında çok kısa müddet ile Çekre, Seyid Ahmed ve Derviş adında üç prensi daha Altınorda tahtına çıkarmağa muvaffak olmuştu³³. 1419-1427 yılları arasında da oğullarından Mansur Mirza, Şâdi-Bek oğlu Gıyasseddin Han'ı Küçük Muhammed Han'ı (1. defa) ve Urus Han'ın torunu Kazak hükümdarı Barak Han'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı³⁴. Barak Han'ın ölümünden sonra Edigü'nün diğer bir oğlu Nevruz Mirza Küçük Muhammed Han'ı (2. defa) Altınorda tahtına iclas etmişti³⁵.

Görüldüğü üzere Mangıt-Nogay kabilesi, Cuci Ulusu'nun ve Altınorda Hanlığı'nın tarihinde birinci derecede söz sahibi olan kabîlelerdendir. Mangıtlar'ın beğleri³⁶, dâima Toktamış Han ve evlâdına karşı zıt ve düşman bir politika takibederek, Togay-Timur sülâlesinden Timur Kutluk Han ve Urus Han evlâdının taraftarı olmuşlardır. Hatta Edigü, Şibânîler'le de anlaşarak Şiban neslinden Çekre Oğlan'ı ve yine muhtemelen aynı nesilden Çekre Oğlan'ı ve yine muhtemelen aynı nesilden olan Seyid Ahmed ve Derviş oğlanları han yapmıştı. Bu meyanda Toktamış Han'ın en büyük rakîbi Timur ile de anlaşmakta tereddüt etmemişti.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Cuci Ulusu'nun en mühim kabîlelerinden birisi de Şirinlerdir. Şirin kabilesi, Toktamış Han'a Barin, Argun ve Kıpçak³⁷ kabîleleriyle birlikte atalarından miras kalmıştı³⁸. Şirin kabilesi, daha önce de söylemiş olduğumuz üzere, Çumuç Tamgalı As kabîlesinin bir şubesi olup Tuyhâce'nin nökeri idi. Şirin kabîlesinin beği Dangi-Bay oğlu Örek Timur, Urus Han'dan kaçan Tuy-Hâce'nin oğlu Toktamış Han'ı ölümünden kurtararak onun hizmetine girmişti³⁹. 1379/80 yıllarında Toktamış,

32 Polat Han'ın tahta çıkışında esas âmil olan Edigü'nün oğlu Nureddin Mirza olmuş ve Mangıt-Nogay ilinin Uysun kabîlesinden Pîr Mahmud Beğ'i de Polad Han'a Ulug beğ yapmıştı (*Umdetü't-tevârih*, s. 61).

33 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 59b; *Umdetü't-tevârih*, s. 80-81.

34 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 63a-64b; *Umdetü't-tevârih*, s. 85-89.

35 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 69b; *Umdetü't-tevârih*'de Edigü'nün üçüncü oğlu Kadî Mirza (Gazi Mirza)'nın da adı geçiyor. bk (*Umdetü't-tevârih*, s. 90).

36 Mangıt beğleri umûmen «Mirza» lakabıyla anılırlardı.

37 Kıpçak kavminin, yine aynı ismi taşıyan bir kabîlesidir.

38 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 43a-b.

39 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn 41b; *Umdetü't-tevârih*, s. 46-47.

Altınorda Hanı olunca Şirin Örek Timur da onun ulubeği olmuştu⁴⁰. Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mamay'ı Kalka muharebesinde perişan ettikten sonra bunu öldürtmüştü. Bu münasebetle Şirin Örek Timur, Kıyat Mamay'ın dul hanımı Sulu-Haniş (Canı Bek'in kızı Berdi Bek'in kız kardeşi) ile evlenerek Sayın Han sülâlesine damat olmuştu⁴¹. Şirin Örek Timur, Toktamış Han'a, oğulları Yahşi Hâce ve Tekne beğler de Toktamış'ın oğullarına hizmet etmişlerdi. Şirin Yahşi Hâce, Toktamış'ın oğlu Kebek Hanın otalığı idi⁴². Şirin Örek-Timur'un Sulu Haniş'den olan diğer oğlu Tekne Beğ ise Toktamış'ın oğullarından Kadir Berdi Han'a hizmet etmişti. Kadir Berdi Han'ın Sağ-Kol beği Şirin Tekne Beğ, Sol-Kol beği ise Kongirat Haydar Beğ idi⁴³. 1419 yılında Kadir Berdi Han, Edigü Beğ ile harbederek, ailesinin en büyük düşmanını yok etmiş fakat kendisi de muharebe meydanında kalmıştı. Kadir Berdi Han'ın beğleri, Şirin Tekne, Kongirat Haydar ve Barin Saray beğler, yaralı vaziyette kaçmakta olan Edigü'yü yakalayıp öldürtmüşlerdi. Fakat orada Toktamış evlâdından kimseyi bulamadıkları için Toktamış Han'ın amca çocuklarından İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i Altınorda tahtına çıkarmışlar, yine Şirin Tekne Beğ Sağ-Kol, Kongirat Haydar Beğ'de Sol-Kol beği olmuşlardı⁴⁴.

Şirin kabilesi ve beğleri, Toktamış Han'a gelinceye kadar Cuci Ulusun'da mühim bir unsur olmadıkları halde, Toktamış'ın Altınorda Han'ı olması ile birlikte Cuci Ulusu'nun en gözde mevkîlerini işgal etmişlerdi. Bu bakımdan Toktamış Han'a ve evlâdına sadakatle hizmet etmişlerdir. Dolayısıyla Edigü Beğ, ve Mahgıt-Nogay kabilesi ile siyâsetleri zıt ve düşmanca devam etmişti. Buna mukabil Barin, Argun, Kıpçak ve Kongirat kabîleleriyle daima aynı safta bulunmuşlardır.

Cuci Ulusu'nun bünyesindeki Mogol kabîlelerinden birisi de Barinler'dir. Barin kabilesi Toktamış Han'a bağlı kabîlelerdendi. Barin Yağıl-Bay Toktamış Han'ın gözde beğlerinden olup, Timur ile yapılan Terek Savaşında maktul düşmüştü⁴⁵. Barin beğlerinden Saray Beğ, Toktamış Han'ın sadık adamlarından ve Celâleddin Han (1412-1413)'in da atalığı idi⁴⁶.

40 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 47a-b.

41 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 47a. Kırım'daki Şirin beğleri, Örek-Timur'un Sulu-Haniş'den doğan oğlu Tekne Beğ'in soyundan gelirler. bk. (*Umdetü't-tevârih*, s. 55).

42 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 58a; *Umdetü't-tevârih*, s. 67.

43 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 61a; *Umdetü't-tevârih*, s. 75-76.

44 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 63a; *Umdetü't-tevârih*, s. 82.

45 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 53a.

46 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 54b-55b; *Umdetü't-tevârih*, s. 62-64.

Onun ölümünden sonra da Toktamış evlâdına yine hizmette devam etmiş ve 1419 yılında Kadir Berdi Han'ın Edigü Beğ ile yaptığı savaşta bulunarak Edigü Beğ'in katledilmesinde âmil olmuştu⁴⁷. Barin kabilesi dâimâ Şirin kabilesi ile birlikte ve Sağ-Kolda bulunmuşlardır.

Daha önce zikrettiğimiz üzere Secutlar (veya Saycutlar), Cengiz Han'ın Cuci Han'a verdiği 4000 askerin sol-koldaki 1000 tanesini teşkil ediyorlardı. Özbek Han'ın tahta çıkmasına yardım edip, Uygur Bacırtuk-Boğa'nın bertaraf edilmesini temin eden beğlerden birisi de Secut Alatay Beğ idi⁴⁸. Secutlar umumiyetle Kongiratlar'a yakın oturuyorlardı. Tura Şibânfleri'nden Mahmudek Hâce b. Kanbay, Kongirat Tümeni ile Secut Tümenini mağlûb ederek Tura vilâyetinde hâkim olmuştu⁴⁹. Berdi-Bek Han'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgaları esnasında Secut Ali Beğ, sözü geçen beğlerdendi. Tay-Duğlu Hatun (Canı-Bek Hanın annesi), Cuci'nin oğlu Boul neslinden Bazarcı Oğlan'ı Altınorda tahtına çıkarmıştı. Buna itiraz eden Secut Beğ öldürülmüş oğlu Secut Hasan Beğ de yakın dostu olan Harezmi hâkimi Kongirat Ak Hüseyin Beğ'in yanına kaçmıştı⁵⁰.

Deşt-i Kıpçak'a giren Mogol kabîlelerinin nüfus bakımından en kalabalık olanlarından birincisi diyebileceğimiz Naymanlar, Doğu Deşt-i Kıpçak'da sâkin idiler. Nüfuslarının kesafetine rağmen Naymanlar, Cuci Ulu-su'nun siyâsî hâdiselerinde o kadar büyük yer işgal etmemişlerdir. İrtiş ırmağı havzasında Tayboğa Yurdu'nda otururlardı⁵¹. XVII. yüzyıl müverrihlerinden Ebulgazi Bahadır Han ve Mahmud. b. Veli'ye göre Naymanlar, Şiban evlâdına tâbi olan Karluk, Kuşcu ve Beyrek illeri ile beraberler⁵². Dolayısıyla Naymanlar Özbek Ulusuna dahil idiler. Fakat Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdülğaffâr, Şibanlılara bağlı illeri Karluk ve Beyrek olmak üzere yalnızca 2 tane göstermektedirler⁵³. Naymanlar, aynı zamanda Kazakların da esas unsurları meyanında idiler. Dolayısıyla Naymanlar, Kazaklar ve Özbeklerin müşterek unsurlarından sayılmışlardır. Kazaklar'da Naymanlar'ın yanında Kirey (Kirayit), Argın Kıpçak ve Kongirat kabîlelerini de birlikte görmekteyiz⁵⁴. Buna mukabil Özbekler'de Naymanlar'ın yanında Karluk,

47 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn 61a-63a; *Umdetü't-tevârih*, s. 78-79.

48 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 29a.

49 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 48b.

50 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 40a.

51 Reşidüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, I. s. 95.

52 Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 188; Barthold, *Cengiznâme*, ZVORAI, XV/I-4, s. 229.

53 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 18a; *Umdetü't-tevârih*, s. 35.

54 Zeki Velidî Togan, *Türkîli (Türkistan) Tarihi*, I., s. 36-41.

Beyrek, Kuşçu illeri ile birlikte sonradan Dörmen, Uygur ve bazı Mangıt unsurlarının da katıldıklarını müşahade etmekteyiz⁵⁵. Dörmenler zaten esasında Şibânîler'den Kan-Bay'ın nökeri idiler. Yalnız Kan-Bay, Dörmenler'e kötü muamele ettiği için dağılmışlardı⁵⁶. Dörmenler'in daha sonra Harezmi ülkesine indiklerini görüyoruz. Edigü Beğ, Harezmi ülkesine çekildiği sıralarda Dörmenler buraya inmiş bulunuyorlardı ve Dörmen Yakub Beğ, Edigü Beğ'in yakın dostlarından idi⁵⁷.

Deşt-i Kıpçak'ın Cuci evlâdına geçişinden önce Astarhan ve Harezmi'nin kuzeyine gelip yerleşen Hitay kabilesi de umumiyetle Mangıtlarla beraber hareket eden unsurlardandı. Timur Kutluk Han soyundan gelen Astarhan hanlarına hizmet etmişlerdi. Küçük Muhammed Han'ın torunu Astarhan hanlarından Abdülkerim Han'ın Ulugbeği Hitay Baba Ali, bu kabiledendi⁵⁸. Hitaylar Sol Kolun Yesan Urukları⁵⁹ meyanında idiler.

Deşt-i Kıpçak'da saydığımız Mogol kabilelerinden başka bazı ufak Mogol unsurlarının da bulunduğunu söylemiştik. Bunlar tek tek hareket etmiye kudretleri olmadığı için, ancak Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogay illerinin bünyelerinde bulunup müşterek hareket ederlerdi.

Doğu Deşt-i Kıpçak'da Gök-Orda hanlığı ve hanedanı tarihe karıştıktan sonra Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban Han neslinden gelenler yeni bir ulus teşkil etmişlerdir. Bu ulus, «Şiban Ulusu» veya daha yaygın adıyla «Özbek Ulusu» nâmıyla Gör-Orda'nın yerine hâkim olmuştu. Şiban Han evlâdına tâbî olan il ve kabilelerin «Özbek» olarak adlandırılması meselesini, Özbek Han'ın Altun-Orda tahtına çıkışına dair bir hâdise ile izah etmek mümkündür. 1312 yılında Toktoga Han vefat edince, Uygur ilinin başbuğu Bacırtuk-Buğa, Altun-Orda tahtına çıkarak hanlığını ilân etmişti. Cuci Ulusu'nun bütün prensleri, bu vaziyeti kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bacırtuk-

55 Barthold, *XVII. Asırda Özbek Hanları Sarayında Merasim*, A. İnan trc., Türk Hukuk Tarihi Dergisi, s. 187-188.

56 *Umdetü't-tevârih*, s. 56.

57 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 54b.

58 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 41a.

59 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 68b. Yedisian urukları Şirin, Barın, Kıpçak, Argın, Alçı (Alçin), Mangıt, Hitay ve Kürlevut kabilelerinden müteşekkil olup Sir-Derya boylarında otururlardı. Berdi Bek Han'ın ölümünden sonra Şibanlılardan Hızır Han, Saray tahtına çıkarken Yedisian urukları da Tokay Timur neslinden Kara Nogay Hanı Sir-Derya boyunda han ilân etmişlerdi. bk' (ZVn. 39b); Zeki Velidî Togan, *Türkîli (Türkistan) Tarihi*, I. s. 35. Yedisian urukları parçalandıktan sonra Şirin Barın kabilelerini Sağ kolda Kırım taraflarında Kıpçak ve Argın kabilelerini Kazak unsurları arasında ve Hitay, Alçin, Kürlevut kabilelerini de Mangıt-Nogay federasyonunda görmekteyiz.

Buğa ile mücadele eden yalnız Şiban han evlâdı olmuştur. Neticede, Özbek Han, Bacırtuk-Buğa'yı katledip tahta çıkınca, Şiban Han evlâdı hariç; bütün prenslerin illerini ve mâlikânelerini ellerinden alarak onları, beğlerinden Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Şiban evlâdı, Batu Han'ın, ataları Şiban Han'a verdiği Karluk, Beyrek, Kuşcu ve Nayman illerini alarak kendi öz yurtlarına çekilmişler⁶⁰. Bu münasebetle, Özbek Han'ın hususî iltifatlarına mazhar olan Şiban evlâdına tâbi olan bütün iller, Özbek Han'ın iltifat ve muhabbetine mazhar olanlar mânâsına «Özbek Ulusu» adıyla anılmış olabilirler. Mevcud kaynaklarda Özbek Han'dan önce «Özbek Ulusu» tâbirine rastlayamamaktayız⁶¹. Özbek Ulusu'nun esasını mezkûr kabîlelerin teşkil etmiş olması ve Özbeklik mefhumunun yalnızca Şiban evlâdına tâbi olan Doğu Deşt-i Kıpçak unsurlarına verilmesi bu hususu destekleyici mâhiyettir. Zaten Özbek ulusu tâbiri Doğu Deşt-i Kıpçak unsurları için her ne kadar umumî bir ad ise de aşağı İdil-yayık havzasında oturan Edigü evlâdının idaresi altındaki Mangıt-Nogay-İli ile Doğu Deşt-i Kıpçak'ın kuzeyinde oturan ve Urus Han neslinden gelen hanların idaresindeki Kazak-İli, aslında Özbek değildirler. 1508 yıllarında Buhara'da bulunan Mihmânâme-i Buhara müellifi Fazlullah b. Ruzbehân, Doğu Deşt-i Kıpçak ve Batı Türkistanı içine alan bir hudud çizerek bu sahada oturanlar Özbek Ulusu'nu teşkil ederlerse de Şibânîyân, Kazak ve Mangıtlar arasında dâimi bir düşmanlık ve ayrılık mevcuttur, demektedir⁶². Bu üç ayrı grubdan, 1516-1526 yıllarına dâir seyahat hâtıralarını yazan Sigmund von Herberstein de bahsetmektedir⁶³. Bu her iki kaynak da yukarıdaki hükmümüzü teyid etmektedirler.

XVI. yüzyılın başında Şeybak Han zamanında Özbek Ulusu'nun sahası genişliyerek Harezim, Maveraünnehir, Semerkand ve Buhara ülkelerini de içine almıştı. Fakat Şeybak Han'ın 1510 da Şah İsmail'e mağlubiyeti ve ölümü üzerine, Şah İsmail, 1515 yılına kadar Harezim'e kadar geçici olarak hâkimiyet kurmuşsa da Özbekler, Safevî kuvvetlerini tekrar kovmuşlardı. Böylelikle Özbek Ulusu içine Batı Türkistan'daki Türk unsurları da girmiş ve Özbeklik mefhumu bu tarihten itibaren yeni bir mânâ kazanmıştır. Yal-

60 Ebu'l-gazi, *Şecere-i Türk*, s. 188.

61 *Ötemiş Hacı Tarihi*, ZVn. 18a, Tn. 3b.

62 Fazlullah b. Ruzbehân Hancı, *Mihmânâme-i Buhara*, Minûçihir Sütûde neşr., Tahran 1341, s. 41.

63 Gerberşteyn ı Yevo, *İstoriko-Geografîçeskiya İzvestiya*, O Rossiyi, E. Zamislovsky, nşr., Petersburg 1884, s. 511.

niz Batı Türkistân'ın Özbek Ulusu'na dahil olması, bu ulusun saha ve nüfus itibariyle büyümesi meyânında parçalanmasına da sebep olmuştur. Şiban Sülâlesinden Ebul-hayr Han evlâdı, Mâverâünnehir Şibanîleri'ni; Yâdigâr Han evlâdı, Harezmi Şibanîleri'ni; Bek-Kondu evlâdı ise Tura Şibanîleri'ni tesis etmişlerdir. Dolayısıyla büyüyen ve sahası genişleyen Özbek Ulusu üç ayrı hanlığa bölünmüş oluyordu.